

АВТОРСЬКЕ ТЛУМАЧЕННЯ УКРАЇНІЗМІВ У РОСІЙСЬКОМОВНИХ ТВОРАХ Г. Ф. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА

У статті проаналізовано способи подання українізмів у російському художньому тексті Г. Ф. Квітки-Основ'яненка. Індивідуально-авторську методику тлумачення інокультурного лінгвокомпонента розглянуто як складову частину змісту твору і як своєрідну рису стилю письменника.

Ключові слова: українізм, українська культурема, інокультурний лінгвокомпонент, російський художній текст, індивідуально-авторська письменницька манера.

Український мовний компонент у російському художньому тексті — переважно поетичний, з чітко окресленим значенням, без розуміння якого поезія української лінгвокультури втрачає сенс. Тлумачення українізму (або його лексико-семантичного варіанта, якщо слово є багатозначним) своєрідно здійснюється в художньому контексті кожного окремого письменника і є особливістю його індивідуального стилю¹.

У російськомовній творчості Г. Ф. Квітки-Основ'яненка український мовний елемент фіксується насамперед у романі «Пан Халявский», у повістях «Панна сотниковна», «Ложные понятия», «Ярмарка». У цих творах висвітлено побут, військові та соціальні традиції, які пов'язані з епохою козацької доби в Україні, ієрархія козацьких військових посад і звань, артефакти українського національного вбрання, витвори українського кулінарного мистецтва, реалії повсякденного життя українського народу в епоху гетьманщини².

Змальовуючи українську дійсність, Г. Ф. Квітка не відмовляється від використання рідної йому лінгвокультури і живає українські розмовні елементи, колоритні лексичні українізми, символічні українські культуреми. О. О. Потебня відзначав, що «мова Квітки є незамінним історичним пам'ятником, оскільки немає іншого письменника, у творах якого східно-малоруська мова 30-х років була б

¹ Див. докладніше: *Озерова Н. Г.* Украинский лингвокультурный компонент в творчестве В. Нарезного // Проблемы зівставної семантики.— 2007.— Вип. 8.— С. 59, 61–62; *Полякова Т. М.* Авторські тлумачення українізмів у творах О. І. Купріна // Укр. мова.— 2013.— № 3 (47).— С. 94–100.

² Див.: *Полякова Т. М.* Культурно-побутова традиція нащадків українського козацтва в російськомовних творах Г. Ф. Квітки-Основ'яненка // Наук. часопис Нац. пед. ін-ту ім. М. П. Драгоманова.— Сер. 9. Вип. 11.— 2014.— С. 158–165.

зафіксована в такій повноті та вишуканості»³. Українізми в російському тексті Г. Квітки сприяють відтворенню українського культурно-побутового середовища і виконують низку функцій, головними з яких є пізнавально-естетична та художньо-атрактивна (споглядально-чуттєва функція сприйняття).

Письменник усвідомлює, що вживані ним українізми можуть бути справді інокультурними, тобто незрозумілими для російськомовного адресата, тому в більшості випадків супроводжує використання таких лексем різними поясненнями: індивідуально-письменницьким способом, прямим перекладом у дужках або перекладом, який подається з уточненням «то есть», «или», «по-тогдашнему называемый», «которое в Украине имеет название». Наприклад: «Такое отличие вразумило меня, что я маменькин “пестунчик” (любимец)»⁴, «Я был у маменьки пестунчик, т. е. любимчик» (с. 32) (тлумачення українізму з добором російських суфіксальних похідних-синонімів), «Послушай, душко Трушко (Трофимушка)» (с. 12) (Г. Квітка подає відмінну від російської українську граматичну форму звертання), «Мужчины, и все по чинам, садились на скамьях, или “ослонах”, против женского пола» (с. 21), «В то время паньчи тут же, на дворе, между собой боролись, бегали “навьпередки” (взапуски)» (с. 24), «Короля должно шановать (почитать)» (с. 25), «При выходе в сени, на пороге, подносится кубок, чтобы хозяйские “вороги” (враги) не переступали через пороги» (с. 28), «Над крыльцом о пяти ступенях были “присенки”, или навес, поддерживаемый двумя столбиками» (с. 326), «Да чего ты, пане Кнышевский, так турбуешься (хлопочешь)?» (с. 50), «Обмалевал сундучок, или дзиллик (так тогда называлась стулка, т. е. стул)» (с. 65), «Ударил мышшь халявою, т. е. голенищем» (с. 159), «Немного сгодом (спустя несколько) дворецкий внес большой поднос» (с. 19), «Завтра неделя (воскресенье)» (с. 313), «Каково нам было, как “позаторик” (третьего года) провожала его с казаками за Изюм» (с. 293), «Торик или позаторик (прошлого года или третьего года)» (с. 308); «Потурать вам (дать волю), так вы бы все раздали» (с. 297), «Так смешно вдавали, т. е. комедию пускали, или, как должно говорить, “представляли”» (с. 151), «Из паньчей на ее долю достался гарниший и моторниший (лучший и ловкий)» (с. 312).

Найчастотнішим у Г. Квітки є постпозитивний прямий переклад українського компонента — іменника, дієслова, прикметника, прислівника, словосполуки на позначення національного артефакту, атрибутивної ознаки, поміна *agentis/personalis*, хронології. Таким перекладом у дужках супроводжуються українізми «ослон (скамейка)» (с. 39), «рушица (ружье)» (с. 308), «вал (пряжа)», «клуня (рига)» (с. 43), «страва» (кушанье) (с. 16), «ранок (утро)» (с. 292, 297), «цап (козел)» (с. 32), «зирка блыснула (звезда заблестала)» (с. 301), «харцызы (разбойники)» (с. 317), «шибеник (сорвавшийся с виселицы)» (с. 313) (авторське гумористичне тлумачення, яке можна розглядати як доповнення до загальноприйнятого визначення семантики лексеми — письменник збагачує українізм ще одним лексико-семантичним варіантом: ‘той, кого вішали та не повісили, хто запобіг шибениці’ (пор.: «шибеник. 1. *Заст.* Той, хто повісився або кого повісили на шибениці. 2. *Розм.* Те саме, що бешкетник <той, хто здійснює непристойний вчинок>»⁵).

³ Цит. за: Франчук В. Ю. Олександр Опанасович Потебня. Сторінки життя і наукової діяльності.— К., 2012.— С. 243.

⁴ Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Прозові твори : В 7 т.— К., 1979.— Т. 4.— С. 12. Далі посилання на тексти Г. Квітки наводяться за цим виданням із зазначенням у дужках сторінки.

⁵ Словник української мови : В 11 т.— К., 1970.— Т. 1.— С. 164; 1980.— Т. 11.— С. 449.

В аналізованих текстах наявні українізми, специфічні українські культурери, які характеризуються лексико-семантичною варіативністю щодо їхніх формальних російських еквівалентів, тому такі одиниці потребують авторського тлумачення, напр.: «Ох, как он меня в прошедшую *неделю* (воскресение) застыдил» (с. 291), «Несколько учеников, из тутошних казацких семейств, твердили свои “*стихи*” (уроки)» (с. 34). У художньому контексті вказано і на багатозначність східнослов'янської культурери *хата* в українській лінгвокультурній традиції. У козацькому середовищі зазначеного історичного періоду *хата* — це і різновид будівлі, що засвідчувала високий ранговий статус її мешканців (у словосполученні *велика хата*), і ‘відсік’ — складова частина житла із своїм побутовим призначенням, напр.: «В сотенном местечке Тарановке Харьковского казачьего Слободского полка, в доме пана сотника, в так по-тогдашнему называемой “*большой хате*”... сидела девушка» (с. 291), «Большое строение, разделенное на две половины длинными сенями; вот мы и вошли. Налево была *хата* и “комната”, где жил пан дьяк Тимофтей Кнышевский с своим семейством» (с. 34).

Українізми у творах Г. Квітки можуть пояснюватися добром відносних російських синонімів або близьких за значенням російських слів, які автор уживає (перераховує) через кому, вказуючи на характерні ознаки реалії, яка згадується, напр.: «Пошли вдоль залы, кто помоложе, *купами*, группами, рядами, шеренгами» (с. 401), «Та *гетьте*, пустите, я за паньчом» (с. 155).

Відмітною рисою російськомовної творчості Г. Квітки є використання української культурери для тлумачення українізму, прийом, який неможливий і відсутній на сторінках творів російських письменників, напр.: «Накупил ей дорогих *намист* (*кораллов*)» (с. 322) (пор., наприклад, з авторським тлумаченням українізму в тексті О. Купріна: «Это была нитка дешевых красных бус, известных в Полесье под названием “*кораллов*”»⁶).

У романі «Пан Халявский» постпозитивним поясненням у дужках висвітлюється принцип утворення українських антропонімів: «... Павел Миронович *Халявченко* (он умер холостым и потому не мог именоваться полным “*Халявским*”, но как юноша — *Халявченко*)» (с. 86). Ширшу ілюстрацію системного формування українських прізвищ на -о знаходимо в широкому контексті повісті «Панна сотниковна»: «Сыночек пана есаула тарановской сотни, мальчик лет семнадцати, из первых поступил в училище... он упросил одного из учителей... написать <новые поздравительные вирши>... Учитель... написал, а пан *есауленко* во столько же времени выучил... и выступил... На место откланявшегося и отошедшего в сторону пана *есауленко* выступил *дьяченко*. Дьячок, отец его, еще в молодости своей достал от киевских бурсаков виршу... теперь, вспоминая... дал сыну выучить» (с. 304).

Для назви роману «Пан Халявский» обрано антропонім, утворений від лексеми *халява* (ад’єктив *халявський* — форма, яку не фіксують російські лексикографічні джерела), а сюжетна лінія спрямовує думку читача до змісту сталого українського виразу (*отримувати що-небудь*) *на халяву*. Однією з версій походження виразу є така: слово *халява* є запозиченням з польської мови (*cholewa*); представники збіднілого польського дворянства нерідко брали *на халяву*, тобто складали у чоботи («*халява* — юж., зап. сапожное голенище...»⁷) дрібні подарунки, їжу або те, що можна було б узяти безкоштовно, тобто *на халяву*. В ук-

⁶ Куприн И. А. Собрание сочинений : В 6 т.— М., 1957.— Т. 2.— С. 329.

⁷ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка : В 4 т.— М., 1955.— Т. 4.— С. 541.

раїнській мові багатозначна лексема *халява* виявила активність у формуванні сталих виразів⁸, одним з яких є вираз *на халяву*: «*халява... 3. розм. Про щось дармове, безплатне. На халяву — задарма*»⁹. Українські та російські етимологічні джерела, припускаючи різноманітні шляхи походження слова *халява* (наприклад, з праслов'янської або з циганської, польської мов чи латини), наголошують на сумнівності й малодоказовості цих припущень¹⁰.

Авторський вибір є свідченням справжнього комічного таланту Г. Квітки: у назві роману фокусується головна ідея — відтворення стилю життя певної соціальної верстви «шановної старовини», а саме — людини, яка звикла отримувати що-небудь задарма, легко, без зусиль. Таким чином, прізвище головного героя *Халявський*, уживане в поєднанні з українською історичною формою звертання до високої особи *пан*, демонструє зв'язок імені з художнім типом (типом персонажа), тобто відбиває «широку формулу тотожності імені та образу (або характеру його носія), <яка існує в народній свідомості>»¹¹. Використання таких слів (зворотів) зі сфери народної культури в художньому мовленні «веде до рамкової організації тексту, до усвідомлення його участі у відтворенні загальнонародних і загальнолюдських цінностей»¹².

У російському тексті письменника український лінгвокомпонент зазвичай оформлено графосемантичними засобами (лапками), а його зміст, крім прямого перекладу, може висвітлюватися описово — словесне оточення є достатнім для загального розуміння значення номінації, напр.: «Лица, нравившиеся мне, я красил любимыми цветами.., но как “пензель” у меня был довольно толст, то и крашение мое переходило чрез границы» (с. 66), «Затем выступили “*виришаники*” говорят поздравительные *вириши*» (с. 304).

У колі українізмів, значення яких висвітлює контекст, наявні лексеми, що є історично спільними для східнослов'янської мовної традиції. Такі слова відображають національний колорит української мови і водночас мають характеристику периферійних (або, наприклад, професійних) одиниць у сучасній російській мові (у російській лексикографічній літературі їх фіксація супроводжується позначками «розмовне-знижене», «просторічне», «застаріле» або «жаргонне», «професійне»), напр.: «По окончании торга... попотчевал из своих рук водкою на *могорыч*» (с. 32) («магарыч [от араб. maharig (мн. ч.) — расходы, издержки]. *Разг.-сниж.* Угощение (обычно включающее выпивку) в связи с заключением какой-л. выгодной сделки... устраивается той стороной, которая получила выгоду, награду и т. п.»¹³), «В руках он несет какую-то дерюгу... с разными безобразного *колера* пятнами <...> это было то сукно.., которое было необыкновенно прелестного цвета.., а теперь стало мерзкого цвета с отвратительными пятнами» (с. 69) («*колер* [от лат. solog — цвет]. *Проф.* Цвет, окраска; оттенок и густота краски»¹⁴).

⁸ Словник української мови.— 1980.— Т. 11.— С. 15; *Хобзей Н., Сімович К. та ін.* Лексикон львівський: поважно і на жарг.— Л., 2012.— С. 766.

⁹ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел.— К.; Ірпінь, 2007.— С. 1555.

¹⁰ Етимологічний словник української мови : В 7 т. / За ред. О. С. Мельничука.— К., 2012.— Т. 6.— С. 152; *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка : В 4 т.— М., 1973.— Т. 4.— С. 320.

¹¹ *Флоренский П.* Имена // Опыты: Литературно-философский ежегодник / Под ред. А. В. Гулыги.— М., 1990.— С. 351.

¹² *Кононенко В. І.* Мова у контексті культури.— К.; Івано-Франківськ, 2008.— С. 59.

¹³ Большой толковый словарь русского языка / Сост. и глав. ред. С. А. Кузнецов.— СПб., 2000.— С. 512.

¹⁴ Там же.— С. 439.

Український звичай ‘давати/дати гарбуза’ (як результат — ‘отримати гарбуза’) — «відмовляти кому-небудь у сватанні»¹⁵ висвітлено описово. Українська лексема *гарбуз* заміщується в тексті письменника словом *арбуз*, що було прийнятним в українській мовленнєвій практиці того часу, напр.: «Часто случалось, что... обнадеженный жених, возвращаясь с восхищением, находил у себя в экипаже тыкву; после чего, как ясного отказа, не смел более в дом показываться... Я пропасть получил тыкв, до того, что меня в околотке прозвали “арбузный паньч”. Известно, что у нас тыква зовется *арбузом*» (с. 125) («*гарбуз, арбуз по южному произношению; но в смол. и на границе Малороссии тыква; арбуз там называется кавун, каун*»¹⁶).

Українізми в російському тексті Г. Квітки відбивають українську ментальність, відображають мовну картину світу, оскільки вони є так званими прихованими лінгвокультурними знаками національного світосприйняття. Наприклад, як і О. Купрін, письменник уживає українську лексему *веселье* (‘весілля’), її словотвірні похідні — «пели *весельные* (свадебные) песни» (с. 309), які вказують на те, що обрядова традиція одруження в Україні пов’язується з емоцією радощів, веселоців (пор. з рос. номінацією ‘свадьба’, яка відображає результат такої дії, як сватання)¹⁷.

Українізми у творах Г. Квітки виконують просвітницьку функцію — відбивають історію розвитку української лінгвокультури (її відмінну граматичну будову, диференціацію в лексико-семантичній структурі певних лексичних одиниць, формально схожих у двох мовах), висвітлюють українські міжнаціональні історичні контакти, які вплинули, зокрема, і на українську мовленнєву практику. Письменник певною мірою здійснив авторський відбір таких культурем: уживає ті, які є найколіоритнішими для російського читача і вирізняються звуковою, зовнішньою оболонкою порівняно з близькоспорідненою російською мовою.

Так, деякі з уживаних українізмів є лексичними запозиченнями з німецької мови (середньовісньонімецької), які потрапили до української через польське посередництво і сягають своїм корінням латини: *турбуватися, шанувать, дзиллик, куниттик, кошит, родзинки*. Серед запозичень безпосередньо з польської мови автор уживає такі: *блакитний, шляхта, <выпить> на потуху, ясновельможный, кунтуш* (запозичення частково за посередництвом угорської мови, не виключаючи тюркське джерело). З-поміж запозичень з турецької мови — *чумак, сердюк, харцыз, кирея, сурмы*; з балтійських мов — *клуня*; з латини через польську мову — *приватный, пензель / пензелик, цимбалы, канты, вирши, бурса*; з романських мов — *цан*; з італійської мови за польського та німецького посередництва — *дукаты*; з чеської мови через польську — *кухарь* (слово також має латинське коріння) і чеське *кряля* як вторинне утворення на українському ґрунті¹⁸. Наприклад: «Мне всегда дают дорогу и кланяются; а тут и еще больше начали меня *шанувать*» (с. 292), «Павел Григорьевич вышел в столовую рассматривать хозяйские портреты и т. п. *куниттики*, по стенам висящие» (с. 418).

¹⁵ Словник фразеологізмів української мови / Уклад.: В. М. Білоноженко та ін.— К., 2003.— С. 183.

¹⁶ *Даль В.* Знач. праця.— Т. 1.— С. 344.

¹⁷ Див. уживання цього українізму в повісті О. Купріна «Олеся»: «*веселье справляе*» (Купрін А. И. Знач. праця.— Т. 2.— С. 255).

¹⁸ Див.: Етимологічний словник української мови.— 1982.— Т. 1.— С. 205, 304, 403; 1985.— Т. 2.— С. 143, 365, 435, 467; 1989.— Т. 3.— С. 69, 74, 143, 164; 2003.— Т. 4.— С. 544, 568, 334; 2006.— Т. 5.— С. 101, 218, 480, 679; 2012.— Т. 6.— С. 59, 160, 248, 354, 375, 443; *Даль В.* Знач. праця.— Т. 4.— С. 681.

Поряд із зразками українського загальнолітературного мовлення на сторінках творів Г. Квітки спостерігаються українські застарілі слова: *ляхавка* ('поділ жіночої сорочки, розшитий тим же візерунком, що й рукава'), *цесарец* (виходячи з контексту, так в Україні іменували крамарів — вихідців з Чехії, Угорщини та Австрії; див.: «на юге чехов и венгров зовут цесарцами»¹⁹, «цесарець — *діал.* австрієць»²⁰); номінації церковно-релігійної сфери — *пáлля* ('старовинна церковна книга', пор. рос. *палéя*); оригінальні латинізми в мові (в тому числі і повсякденній) представників українського навчально-просвітницького середовища (письменник неодноразово акцентує на шкільних розмовно-мовленевих традиціях в Україні) — *домине*, *елекція*; польські вкраплення — *круль*. Польські лексеми висвітлюють особливості розмовно-побутового мовлення із вкрапленнями старого західноукраїнського варіанта, а відтак відтворюють місцевий мовний колорит, напр.: «Предок мой, при каком-то польском короле бывши истопником, мьшь, беспокоившую наияснейшего пана *круля*, ударил халявою» (с. 158–159). (Не уникає вкраплення польських розмовних елементів у творах з українською тематикою і О. Купрін, наприклад, в оповіданні «Звезда Соломона» в мові персонажа-українця фіксується польський вислів: «Мое мнение — землю продать. Возиться с ней — это, как говорят поляки, “более зраду, як потехи”»²¹.)

Наявність численних українізмів у російському тексті Г. Квітки пояснюється належністю письменника до українського мовно-культурного середовища. Разом з тим він подає українізми не спонтанно, не заміщує, а супроводжує їх перекладом або вдається до контекстного тлумачення. Вибір української лексики був у Г. Квітки цілеспрямованим, і це стосується як його перекладацької діяльності (відомо, що письменник власноруч переклав низку своїх українських творів російською мовою), так і безпосередньо російськомовної творчості. Г. Квітка завжди намагався довести незамінність української мови в художньому викладі, підкреслити її цінність як літературної, показати, що навіть найкращий підбір російського мовного еквівалента, точного і близького за змістом, не може замінити оригінальної української номінації²² (мова йде про створення чи переклад національного, українського за духом твору). Мовно-культурні уявлення письменника збігаються з позицією Г. Сковороди, який розглядав «неперекладність» оригінального слова як «культурну специфіку мови», яка породжує необхідність послівного витлумачення або інтерпретації²³.

Зрозуміло, що в певних ситуаціях літературно-етнографічного відтворення українського буття відмова від використання українських образних засобів або українських символічних мовних знаків (які висвітлюють асоціативні паралелі українського світосприйняття, міжнаціональні взаємозв'язки різного характеру) була для Г. Квітки просто неможливою. Письменник репрезентує істотний мовний словник української культури, що віддзеркалює особливості української дійсності і який, як відомо, «виступає основним засобом передачі етнокультурної інформації»²⁴.

¹⁹ *Даль В.* Знач. праця.— С. 574.

²⁰ *Словник української мови.*— Т. 11.— С. 204.

²¹ *Купрін А. И.* Знач. праця.— Т. 5.— С. 450.

²² *Фінкель О. М.* Г. Ф. Квітка — перекладач власних творів // Черноватий Л. М. Олександр Фінкель — забутий теоретик українського перекладознавства.— Вінниця, 2007.— С. 304.

²³ *Сковорода Г.* Повне зібрання творів : У 2 т.— К., 1973.— Т. 2.— С. 345, 469.

²⁴ *Тер-Минасова С. Г.* Язык и межкультурная коммуникация.— М., 2000.— С. 7.

Залучення українізмів у російський художній текст сприяло збагаченню лексичного складу російської літературної мови, утвердженню в ній значного шару східнослов'янської народнорозмовної лексики різного походження, про що свідчать російські лексикографічні джерела²⁵. Використані українізми у творах літературних класиків, зокрема у Г. Квітки-Основ'яненка (*гетман, сердюк, чумака, хлопець, москаль, вириши, канты, гопак, бурса, галушки, кунтуш, приватный, кошит, шляхетство, шляхетский, ясновельможный*), органічно входили до нового соціокультурного контексту і поступово перетворювалися на мовно-культурну норму.

T. M. POLYAKOVA

THE AUTHOR'S RENDERING OF THE SENSE OF THE UKRAINIAN CULTURE-SPECIFIC WORDS IN THE RUSSIAN-LANGUAGE WORKS BY H. F. KVITKA-OSNOVJANENKO

The article deals with different possibilities of presenting and interpreting specific Ukrainian words that are proper in the Russian-language literary discourse of the Ukrainian writer H. F. Kvitka-Osnovjanenko. The author's methodology in rendering the sense of those language components that pertain to a different culture is considered, Kvitka-Osnovjanenko's style and literary skills are also regarded.

Key words: ukrainism, Ukrainian cultureemes, allo-cultural language component, Russian literary discourse, individual authorial writing skill.

²⁵ У російській лексикографічній літературі такі лексеми звичайно подаються із зазначенням топонімної або топонімно-хронологічної співвідносності та специфіки вживання, наприклад: «*дивчина* — разг. девушка (обычно в речи украинца или об украинке). *Красивая дивчина*», «*шинок* — небольшое питейное заведение на Украине до 1917 г.» тощо (див.: Толковый словарь русского языка : В 4 т. / Под ред. Д. Н. Ушакова. — М., 1935–1940; Словарь современного русского литературного языка : В 17 т. — М. ; Ленинград, 1950–1965; *Ожегов С. И.* Словарь русского языка. — М., 1984. — 797 с.; Большой толковый словарь русского языка).